

Հայեաց արանց, մեր արքունական կառավարութեան, Գրանսիրականի իշխանութեան ամէն եւ միացեալ կարգացն եւ վիճակաց, գլխաւոր աւ փոխանակի գաւառապետաց, դարձեալ՝ ազնուագործ գաւառաւորաց, սըղուցական աստնից վերաստեւաց, եւ արքունական գաւառաւորաց, սարսունական քաղաքաց թագաւորական աստնականաց, քաղաքականաց, եւ ամէն որեւիցէ կերպով մեր իշխանութեան ներքեւն եղողներուն կը ծանուցանելու ու կը հրամայենք, որ վերն անուանուող Հայ ժողովուրդը չէ թէ միայն Գրանսիրականի մէջ մտնելու, այլ նաեւ վերը յառաջ բերուած արտոնութիւնները, ինչպէս — ապագայ — ճշմարիտ բնակիչներուն ամբողջապէս վայելելու, եւ յընդհանուր եւ առանձինն այն բաններն, որ վերը յիշուած կէտերուն մէջ բովանդակուած են, պահելու թող առէք. որպէս, որ զիրենք առանձնաշնորհութեանց՝ որեւէ կերպով ընդգիմացողներուն դէմ պատասպարելու պարտական էք. զորոնք մենք առանց երկմտութեան յիշեալ Հայոց եւ իրենց յաջորդներուն խոստացած ենք: Փոխադարձաբար իրենք ալ մեզի ու մեր վեհահիւս առջմին նկատմամբ միտութիւն, հաստատմութիւն ու հպատակութիւն խոստացած են, որ թէ մեզի ու թէ Գրանսիրականի մէկալ սիրելի ժողովրդաց առջեւ սիրելի ու պաշտպանեալ ըլլան:

Որ բանին յիշատակին, ամբողջութեան ու մնացականութեան համար որոշեցինք, վերը յիշուած Հայ ազգին իրականացն առաջիկայ հրովարտակը՝ ապագայ ժամանակին ապահովութեան համար՝ մեր մեծագոյն կախուած կնիքին տակը հրատարակելու եւ շնորհելու, անմիաթողով ուրիշին իրաւունքը:

Տուեալ ի քաղաքի մերում, ի վիճակաւ Աւստրիոյ, յամի ճեառն 1758, Նոյեմբեր ամսոյն 28 երորդ օրը, Մեր կառավարութեան 19 երորդ տարին:

Մայիս Թեմիզիա. յ. ձ.

Գաբրիէլ Պեղյեմ կոմս. յ. ձ.

Արեւիստո Շովնոյի տէ 21րդ Շովնո յ. ձ.

ՅՈՎԷ. ԱՆԾԻ

ԱՅԳԱԳՐԱԿԱՆ

ՀՈՑ ԳԻՐԱՎԱԿՆԵ ՏՈՐԻԸ*

Ներածող թիւի:

ՏՐ. Ռ. ՄԵՐԻՆԿԵՐԻ «Studien zur germanischen Volkskunde. Das Bauernhaus und dessen Einrichtung» հետաքրքրական գրութիւնն՝ եւ ի մասնաւոր իմ այս թիւի վրայ վերանայի Մարգարտական ընկերութեան մէջ Ապրիլ 29ին 1892 խօսած մէկ ճառը, որ նախկին հնդեւրոպական տունը՝ այժմեան ծածօթ Նիւթերէն եղբայրացւեւրով՝ մեզ ներկայացուց, այնպէս՝ ինչպէս Հեննինք մեծ ճարտարութեամբ Հոմերոսի բանաստեղծութեանց եւ վերջոյի երգող ակնարկութիւններն ի մի հասկերով՝ այսպիսի նախատան մ'ամենակարեւոր մասերը հասանակութեան սահմանը բերած հասարցած էր, զի շարժեցին Հայ գիւղացւոյ տան նկարագրութիւնն ընելու. ժամն զի ՏՐ. Ռ. ՄԵՐԻՆԿԵՐԻ ճառախօսութենէն ինձի համար շատ զարմանալի ու բանը գտայ թէ մեր գիւղացւոյ այսօր ալ կը չինէ իւր տունը այդ վերակերտեալ նախատան մասնաւոր յաւանակին նման: Վարելի էր ընդհանրութեւն Հայ գիւղացւոյն առանձն՝ իւր այժմեան ձեւին մէջ՝ նախկին Յոյներէ փոխառութիւն մ'ըլլաւ, որովհետեւ յաւանական քաղաքակրթութիւնը՝ ուրեւեալ Մեծն Աղեքսանդրէ եւ մասամբ նաեւ առիւկ կանաւի ժամանակներէ՝ վաճառական Եւրոպացւոյ ձեւքով՝ ի Հայոց տարածուած էր, եւ ի մասնաւոր չորիտանէութեան տառլին գրեւոր, երբ Հայք անուղարկ կերպով Յունաց միջնորդութեան ի չորիտանէութեան գարձան, անոնց յարեալ ծնացին մինչեւ երկուց եկեղեցաց բաժնուիլը, Բայց այս կարծիքը անմիջապէս մերժելու է, եւ այն հետեւեալ պատճառներու համար. 1. ինչպէս վերջէն պիտի տեսնենք, Հայ գիւղացւոյ տան իւր զարգացեալ ձեւին մէջն ալ շատ նման է նախնական շէնքերին, որ յետին տառիճանի պարզ շէնք մըն էր, եւ այսպիսի շէնքի մը համար փոխառութեան խնդիր ընելու ամենին տեղի չկայ, եւ առաջնայն որեւիցէ զարգացումն ալ գիւրաւ կրնայ նախնականին վերածուիլ՝ առանց օտար ազդեցութեան մը գործակցութիւնն ընդունելու պէտք մ'ըլլալու. եւ 2. թէպէս ֆանտիֆոնի սքանչելի ուղեգրութեան մէջ Հայ գիւղացւոյն տան գաւառական պատկերն մեզ ներկայացնելէն ի վեր՝ երկու հազար տարի անցած է, առկայն այն նկարագրութիւնն այսօր եւս կ'ստ

* Այս յօդուածը գրած է Պր. Փարսադան Տէր-Մովսիսեան իւր վերնստ եղած ժամանակ ի թերթին Mittheilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien. Bd. XXII. 1892, էջ 125-172, որ ի յետոյ իւր ասանձին տնտրակ հրատարակուած է այս վերնագրով Das armenische Bauernhaus. Ein Beitrag zur Culturgeschichte der Armenier von Parsadan Ter-Mowsejan, derzeit Professor in Etchmiadzin, Wien 1892. Մեծ 40, էջ 48:

1 Mittheilungen der Anthropol. Gesells. in Wien, Bd. XXI, N. F. Bd. XI.

2 Das deutsche Haus in seiner historischen Entwicklung, von Rudolf Henning, Strassburg 1882.

առ. կէտ կը պատշաճի ինչ ինչ հայաբնակ գաւառացի գիւղական տներու մասանց: Այս վերջին պատճառս զօրաւոր ապստամբ մըն է սա հին Նախապատկեան թէ «Եսրեւելս ամենայն ինչ անփոփոխ կը մնայ» և Վասր հակառակ չեն իւրեր ոչ Պերսեպոլս, Բաբելոնի եւն մեծագործ աւերակներն եւ ոչ աստ անդ՝ զլիւսորաբար պարսկական հարստութեանց արքունեաց մէջ պարբերաբար ծաղկող բանաստեղծական, գեղարուեստական եւ քաղաքակրթականները: Վասն զի այս ամէն հանկուցիչ երեւոյթք՝ կրնանք ըսել թէ երբեք կենդրոններու սահմաններէն անդին չանցան, եւ ասով ամբողջ երկրին վրայ ամենեւեկ ազդեցութիւն չունեցան: Գեղացւոյն իղիկն անոնց ազդեցութեան մէջ անմասն մնացած է: Եթէ հայ գիւղական տան վրայ օտար ազդեցութիւն մ'ընդհանրապէս ընդունել պետք է, այն ալ միայն թաթարականը կրնայ ըլլալ: — Թաթար ըսելով Մոնղոլական — տուրանեան ազգերը հասկերեւել է — վասն զի այս ազգերն էին, որ Նիկիթիմուրի Արշալայ թաթարացի ժամանակէն սկսեալ՝ ամբողջ Փարս Ասիայ մէջ տարածուեցան, եւ ոչ թէ Եւստատիոսի եւ քաղաքներն՝ այլ մասամբ գաղտային տեղերն իրենց բնակավայր բնաբնակն եւ ի վեր քան զամենայն մեծանիստ խոտաշատ արտաստեղիները, որով զգեցցուցին հետ չաշափման մէջ մտնելով՝ կրնային անոր վրայ ազդեցութիւն ունենալ: Այս ամէն ազգաց քիչ ժամանակէն Մահմետական ըլլալով՝ Հայերն ըստ կարի նուազ ազդեցութիւն կրեցին այս ոչ-քաղաքակրթ գեղերէ եւ իրենց ազգային նկարագրին անխառն պահեցին: . . . Այս վերջնական ազդեցին Վսիլ խորեբըն տան վերաբերեալ շատ քիչ բան իրենց հետ բերին: Իրենց նուաճած երկրին մէջ՝ երկայն ատեն եւ զեռ մասամբ նաեւ ցայսօր՝ բոլորածեւ զիւններու մէջ կը բնակէին, ըստ հետեւորդի իրենց նուաճած ժողովրդական միայն վրան շինել կրնային ուսուցանել, եւ ոչ թէ տուն: Թէ ալ ազգերն իրենց երկրորդ ժամանակեայ տիրապետութեան միջոցին ալ ճարտարապետութեան համար մեծ արդիւնք մը չունեցան, յայտնի է. եւ մեծանուն թէքսիէ՝ որ ասկէ իբր յիսուն տարի յառաջ Տաճկաց մեծագործ պետութեան մէջ ուղեւորութիւններ կատարած է, կ'ըսէ՝ թէ Տաճկաստանի մէջ քանուղի այլեւայլ փոքր ինչ գեղարուեստական ճաշակ բնծայող պալատանց եւ մկիթներու աւերակներն պարսիկ ճարտարապետներու արդիւնք են: Այս դէպքին մէջ սակայն շատ զարմանալի պիտի երեւայ տանց այլեւայլ մասունքը ցուցնող բառերու առանձնակից հայ գաւառականաց մէջ մտած ըլլալն, զոր եւ այսպէս կը մեկնեն: Առ հասարակ հայ գաւառական լեզուաց վրայ թաթարերէնի ազդեցութիւնը մեծ եղած է. քանի մը գաւառականաց մէջ՝ տասն բառէ կարգեալ նախադասութեան մէջ իբր չորսն օտար բառ է: Այսօր Ռուսաստանի հայաբնակ նահանգաց մէջ թաթարերէնի տեղ

առւերէնն ազդեցութիւն կ'ընէ. զոր օր. առւերէնն **AKOIMRA** (պատու հան) բառը ժողովրդեան մէջ մտած է ակաղա ձեւով, թէ եւ Ռուսաց ազդեցութեան շատ յառաջ Հայոց ծանօթ էր «գաղտնաբ»¹: Պարսից ազդեցութեան հնարասութեան վրայ յետոյ պիտի խօսիրք:

* *

Յայտնի է թէ ներկայ աշխատասիրութեան նման գործ մ'ըստ կարի կատարեալ եւ ճիշդ ըլլալու համար՝ հարկ է որ տեղն ի տեղ ըլլայ. եւ եւ ալ այնպէս գիւրաւ՝ հայրենիքէն այնպէս հեռու ի վիճինա եղած ժամանակս՝ ձեռնարկու չէի ըլլար, եթէ նիկիթիմուր լաւ տեղեակ չըլլայի եւ միմիայն դատարար ու բերանացի աղբիւրներ գործածեալու ստիպուած ըլլայի: Ի հարկէ գերմաներէն լեզուի քաջ տեղեակ չըլլալ՝ որով նկարագրութեան մէջ պէսպէս անհարթութիւններ եւ միտքութիւններ կրնան ծագել, անտարակոյս գործոյս ոչ փոքր խոչընդոտն պիտի ըլլան: Ինչպէս ըսի, իմ տեղեակութեանց հիմն նաեւ եւ յառաջ իմ աննշանակ փորձառութիւնն է: Ես քաղաքացի չեմ, այլ բնական եմ՝ այն բնականացնող մէջ, զորոնք քիչ մ'եղբոր պիտի տարագրեն: Ես չառ չըլած եմ ի մասնաւոր Նիդերլանդալանդացի նահանգին մէջ՝ նոյն իսկ անգամ մը հետիոտն երէք օրուան ճամբայ ըրած եմ, որ բնականաբար տասն օր տեսն է երկուր գաղաքներու պատճառաւ, եւ կը յատմամ թէ որչափ ալ քանի մը բան մտքեւ ելած ըլլայ եւ քանի մը մասնաւորութիւններ բաղձացուած եղանակաւ յառաջ վերադարձում բերել, անպիսի գոտարներն է թէ եական բան մը մտքած ըլլամ: Վերջոյիշեալ առւստական նահանգին՝ Նիդերլանդալանդացի գիւղերուն միայն քաջ տեղեակ եմ. այն նահանգը նախկին Սինիթը, (Սինեւաց աշխարհ, — աշխարհ կը կոչուէին պատմական-հայ նահանգները: —) Արցախու գաւառն եւ Աղուանից աշխարհն իւր մէջ ունին:

Ուրիշ բաղմնութիւն նահանգներ ալ գտած եմ, այսպէս ի Տիգրիս (ուր իմ իրենցութիւնն առած եմ), Բաքուի եւ մասամբ նաեւ Երեւանի նահանգները, այլ այս նահանգաց գեղացաց տանց ոճը լաւ չեմ՝ իշխեր եւ սա միայն ապահովութեամբ կրնամ ըսել թէ ոչ Հայք եւ ոչ ասանց երկիրը գաղթած Թաթարները, Բերքերը եւն փայտաշէն տունը կը շինեն, եւ ոչ իսկ փայտաշատ գաւառաց մէջ: Այսօրման Պարսկաստան եւ Տաճկաստան մասին առած բերանացի տեղեկութեանցս նայելով՝ զորոնք նաեւ ուղեգրութիւններ կը հաստատեն, այս երեւոյթը շատ աննշան եղանակաւորմամբ մ'ամբողջ Հայոց աշխարհէ համար կը զօրէ, որուն վրայ քիչ մ'եղբոր:

¹ «Գաղտնաբ», կարգաւած է «գաղտն» և «հան» (հանել բառէն — պարզ է բաց հանել, դասուել մէկի քանիէ հանել, պարզ մէջ բացմամբ) բառերէ: Նոյնպէս առւերէնը արաւ (յարկ) բառը հայերէն խորե, ծաղից բառերու տեղ եւն: ² «Գաղտնան», պարսկերէն ըսաւ մըն է անշուշտ (آگاهان):

Թ. Ռ.

¹ Texier, Description de l'Arm. de la Mésopotamie et de la Perse, Paris 1882, Didot. — Թաթարացի ճարտար արհեստի մասին ժամանակի Պարսկ ճարտարապետութեան վրայ մասին հիմունք. Dr. Polak, Persien, das Land und seine Bewohner. Leipzig, 1865, երկու հատոր:

Ինծի համար մեծ արժեք ունեին այն տեղեկութիւններն՝ զորո ինծի առին հոս Վիեննա պալատէջ հայրենասիր Ստեփ. Հայոց աշխարհի հայրենայլ՝ իրարմէ շատ հեռու կողմերէն ըլլալովն եւ իրենց գաւառաց ընտանեաց կառուցած տներն ինձ ճշգրիտ տարրերէնովն է վիճակի եղալ գնեայ աւարողին գաղափար մը տալ՝ թէ եւ ոչ մանրամասն։ Ամէնէն աւելի կարեւոր էին այն տեղեկութիւններն, զորո ինձ առին տեղւոյս Միխայիլ արեւմտ Միաբանութեան երեք տնայնիկներ (երեքն ալ ի Տաւկաշայոյ)՝ Հ. Յովսէփ յԱլաշէրտէ, Հ. Յովսէփոս ի Կարսի եւ Հ. Մատթէոս ի Խոտարջոյ՝ որ Լազիստանի սահմանակից գաւառ մըն է։ Այս ամէն Ա. Հարց խորին շնորհակալութիւն կը յայտնեմ։

Աշխատեցայ օգտուիլ նաեւ գրասիր տեղեկութիւններէ՝ որ գործառնարար այնպէս ծնն շնն։ Սոյն տեղեկութիւններն ամէնէն աւելի այլեւայլ ուղեգրութիւնաց մէջ ամփոփուած կը գտնուէր, որ մեծաւ մասամբ շատ ընդհանուր են, եւ մասամբ ալ մեր պարբերական թերթերուն գաւառական մեծագոյն թերթակալութեանց մէջ։

Եւ որովհետեւ թաղանթ յայտնուեցաւ աշխատութեան համապատասխան նկարներ կցել թուստի այնպիսի աւելի այն թաղանթը գոհացնելու յորդանարմա եղալ, որպէս որ այժմ ի Վիեննա գտնուող քարեկանն եւ հայրենակիցն՝ նկարիչն Լաւրկի Ֆէլթմանն՝ սիրայօժարութեամբ յանձն առաւ իմ առած աստեղագրերու համաձայն այլները պատրաստել եւ արդեամբք ալ յօժարամբ պատրաստել։ Նկարներն իրենց պատրաստուելու ըստպիտի եղանակովն հանդերձ, պէտք եմ ըսել, շատ կարի ճիշդ են, վրան զի այն տան միջոյն աշխատութեան մէջ առնուեցան, իբր հայրենակիցք ամէնքն ի միասին հաւանութեամբ գրառանցին։

* * *

Ամէնէն աւելի ընդարձակ պիտի խօսեմ ինձի մանրամասն ծանօթ Նորհարեթուպոլսոյ նահանգին հայ գիւղական տանց վրայ. ուստի կանխաւ այն նահանգին աշխարհագրական զրոյ եւ պատմական զիպաց վրայ քանի մը խօսք բերել՝ աւելորդ չէ։

Նորհարեթուպոլսոյ նահանգն մեծանիստն Ռուսիոյ հարաւային սահմանակից երկրներէն մինն է։ Սահմաններն են՝ հարաւէն Երասխայ վարի մասը, որ եւ Ռուսաստանը Պարսկաստանի՝ Արարատական գաւառէն կը բաժնի, եւ վերոյիշեալ երեք նահանգներն, այսինքն՝ արեւելքէն Պաքիստի, հիւսիսէն Տփլիսի եւ հիւսիս-արեւմուտքէն՝ Երեւանայ նահանգը։ Ամբողջ նահանգն ի բնէ երկու շատ տարբեր մասանոյ կը բաժնուի, արեւմտեան՝ հարաւայինը՝ լեռնոտ, եւ արեւելեանը՝ դաշտային, որ կ'երթայ Մուղանու ընդարձակ անապատ դաշ-

տին կը միանայ։ Այս երկու մասանց տարբերութիւնն ամէնէն աւելի աչքի կը զարնէ, եթէ մէկն ամառան տեղիքը երկուքն ալ ետեւէ ետեւ տեսնէ։ Առաջին բաժնի մէջ քարաքարերէ արածայր ժայռեր կը բարձրանան՝ անդեպսոր ձորերով, թաղամթիւ հեղեղաներով, ինչ ինչ անմատոյց տեղեր՝ թաւ նախնական կոյս անտառներով, խուաղարին անաճաններով եւ կրճերով, որոնց զիրիք մշակնաւոր մինը կը հանգչի, լայնատարած արօտանդիններով՝ որ ամառն անհամար օշոտաց ճօտերն ու արջաւայ ճախիւրներն ուրախ զարթ ի'արածին։ Ընդհակառակն միակերպ եւ խոնկեցուցիչ աղբալցութիւն կ'ընէ մարգուս վրայ մեծ անապատ գաղաւը, եթէ մէկն Զուլիէ Բաքու կամ Գանձակի վրայէն Տփլիս երթայ, եւ ամառներ թիւնը յայտնի կը տեսնէ. լեռանց քաղցրաստ հովէն եւ անտառաց շուքէն տափաւ տափաւ կ'իջնայ մարգ երկիր մը՝ որուն այժմեան անմայակ վիճակը գաղաւ կը լլկէ, որ սակայն մշակելով արեւադարձային երկրի մը պէտպէս որ հեռութիւններն կ'ընծայէ, ինչպէս արեւայտնի կը ցուցնեն մարգկոյնն արտաւետով եւ մարգկոյնի աշխատութեամբ յառաջ եկած արգաւանդ հանգրուանները (OASIS) իրենց ստուերախիտ վեհաստիւր ստեղծելով (platan), որպէս անանիներով ու արիւղ գաղտնեղով։ Այս այն գաւառն է, ուր միւսնայն օրը կ'ընձայն ամէն հնարաւոր փոփոխութիւնները կ'ընայ մէկը տեսնել։ Երբ յամի 1889 Յուլիոս Կոպպի՝ ամառուան արձակուրդին լեռանց վրայ կը թափառէ՝ այնպիսի ձիւնախառն բքի բռնակոյն, որ սաղաւեցայ անմիջապէս վար իջնալ եւ տապալիւրի հոն՝ ու բաղադրն կատարելապէս հասունացած էր։

Գաղաւային բաժնին մէջ խեղդիչ տաքութիւն մը, չոր եւ դաղարաց պակասութիւն կայ՝ որ ծանրագործք կը նեղէր. տաք հակառակ լեռնային մասն ալ իւր անթիւ գոգաւորութիւններն ունի։ Միւսնայն Զուլիէ կառուղի ծամայ կայ, բայց անիկ յառաջ զեղ կ'Արցախու ու Միւսնայն ներքնակողմը՝ կամ հեռախոս եւ կամ ձիով ու ջուրով կ'երթացուի։ Բնակիչք առաջինը նախադաս կը համարեն եւ լուս քաղաք են. լուս մ'արագ հասցնելու համար երբեք հեծեալ չեն ընտրեր, այլ հեռախոս քաղաք մը՝ որ առ նուազն հեծելոյ մը կրկին քաղաքութիւնն ունի։ Լեռնային մասն զիւղային տակաւին կառք գործածել չի գիտեր եւ Ռուսիոյ՝ իբր տասն տարի յառաջ զիւղայինները Զուլիէ մինչեւ մերձակայ Կեդրեւ քաղաքն ուր հանդակի ծամայ մը բնաւոր ստիպելն ալ՝ օգուտ մ'ունեցած չէ։ Սոյն ծամուն վրայն միայն շաբաթներ երկու անգամ՝ ուղեգնողակը կ'երթեւեկէ եւ քանի մը բեռնակիր այլեւ, բայց ոչ քիչ անգամ՝ մանաւանդ դարձան՝ այն երթեւեկութիւնն ալ կ'ընդհատի աստիկ յորդակ հասանելու պատճառաւ, որ հեղեղասնէր կազմելով ծամուն զրեմէ անդադրեւելի կը դարձնեն։ Բնիկ երկրացին վաղը արդէն այնպիսի ճանապարհաց արժան է. իւր գրաստին հաստատուն քայլերուն վտանգ անապատ ամենախնայն անհնգաբար թեւան եւ երկրիւր հեղք ցուցնելու անվիճելի կը նստի թամբի վրայ եւ անմը թղլ կը թողու, վրան զի

¹ Հայոց աշխարհի վերաբերեալ ուղեգրական մատենագրութիւնն ի մի հաւաքեալ կը գտնուի Դիւքսոն լորտ աննալական աւ գործոյն մէջ՝ Du Caucase au Golfe perseique à travers l'Arm. le Kurdistan et la Mésopotamie, par F. Müller-Simonet et H. Yvernati (Paris 1892) եւ հրագրի մասնագրութիւնն ալ. Bouché de la Richarderie, Bibliothèque universelle des voyages, 5 հատ. (Paris et Strasbourg, 1798).

գրաստար հայրիւր անգամ տարած է իւր տէրն ան-
վաստագ որն ճանապարհաց իրաւնն:

Երկիրն իւր այս անհարմար թիւններովն
համդերմ' որ հին ժամանակներ մեծ առաւելու-
թիւն կը համարուէին, իւր ամբողջ պատմութեան
ժամանակ տոյգայի տառապէս թիւններ ունեցած է
իւր ամուր ու անառիկ դիրքովն, որ արտաքին
թշնամեաց գրեթէ անկարելի եղած է ներս մտնել:
Նմէ թշնամիր անապատ գալուէն անվանաբար ան-
ցնէին լեւանային գրեթէ անգնաց մասին կը հան-
դիպէին, եւ եթէ նենգութեամբ կամ մատնու-
թեամբ ճամբոյ բանալով ներս մտնէին՝ քիչ էր
յոստաշնայէ ետքն իրենց կորուստը կը գտնէին:
Վասն զի երբ թշնամին երկիրն սոյր կը կտրէր,
բնակիչք կամ մեծ ու խաւարամած կոյս անառ-
ւայ՝ նեղակալողմբեր կը քաշուէին՝ ուսկից առանց
տեսնուելու թշնամոյն վրայ խնայով: անոր զօրու-
թիւնը կը խորտակէին, եւ կամ այնպիսի ամուր
տեղեր կ'ապասխնէին, զոր բնութիւնը արագաց հա-
մար պատրաստած էր: Գծաբանաբար անառւայ
մեծագոյն մասն արդէն փծաղած է, եւ հաւանակա-
նագոյնոյ մնացածք ալ քիչ ժամանակին աննց վի-
ճակիւնց պիտի ըլլայ առ ի չգոյն պաշտպանու-
թեան. ամուր տեղերը անցեալ արիւնային, փա-
ռաւոր գործող իւր անխօս վրայ կը մնան: Բայց
թշնամոյն անգամ մ'երկրոր մոնէին ու հաստա-
տուելէն ետքն՝ նոյնպէս գոռաքին կը գնէին ար-
տաքսել, ինչպէս որ ժամանակաւ ոչ շատ հեռու
(անցեալ գարու վերջ) թաթար իշխանի մ'օրի-
նակը կ'ապացոյցանէ:

Սերնդայի անձնութ' այն Պանն' յետոյ
Պանն-Սան անուն անձը նենգութեամբ Մէլիւր
Հանապարհի՝ Չառախճի հայ հօր իշխանէն
այժմեան ամուրի Հուշայ մերձակալ խողպէ երկիրն
առաւ, որուն երեք կողմանէ մինչեւ խոր անդիպոց
յատակն իջնող եւ կարծես քաղ արուեստագիտաց
ձեռքը ուղիւնալ՝ սեպ աւ ցից ժայռէ պատերն քիչ
բնակ կը կարօտէին նոյն ատենուան համար անա-
ռիկ ամրաց մ'ըլլալու եւ գլխաւ իւր անխահմ
բարերարին տէրն ընելու: Հիւլիսիւր-Լէրնիֆէլտի
քով այս ամրոցի մասին կենդանի նկարագրութիւն
մը կարգաւը՝ որ Ռոսկուլէրի գրէն է:

«Հուշայ մերձակալով երկրոր շատ հեռու-
քերտակն երեւոյթ մը կ'առնու: Միշտ աւազգ
առջեւ ունիս լեռնագալտի միջակայնի կազմող
բարձր լեռն, որուն գագաթը քաղաք կը պսակէ:
Սերտակ քաղաքըմբեր նեղ ժայռակէնք մը պէս կը
պատեն: այս մեծագործ պատմանդանին — զոր
թէ քաղաք կը կրնայ ունենալ — ծայրը, ի պատ
(էջ 441 եւն.) «Երեք կողմանէ աւելի բարձր
լեռներ կը պատեն այն լեռը՝ որուն վրայ Հուշի կը
հանդիպէ: Այս հսկայ լեռնայ մէջի վիջերն աւան-
գունդներն անխառն կ'են ասոյսով կը պատմա-
ւեն, մանաւանդ տեղ մը՝ ուր ժայռը մինչեւ ան-

գունդ այնպէս ուղղահայեաց կ'իջնայ, ինչպէս որ
ուղիղ քաղաքըմբեր կը բարձրանայ իրեն վրայ, եւ
ուր Մէլիւրներու եւ Սաններու ժամանակ մահա-
պարտները գահալիւծ կը նետուէին: Բայց ամենէն
զեղեցիկ տեսքն է զեպ ի հիւսիս՝ այն ուղղու-
թեամբ՝ ուր լեռնագալտը զեպ ի ցած խորագոյնը
կը բացուի: Նոս ուղղակի առջեւ գը կը տեսնես բար-
ձրաբերձ լեռնաշղթաներ շրջապատեալ լեռնաշղթա՝
գեղազուարճ խառն-Քերտիով (Սանի գիւղ)՝ որ
փոքր կէտ մը պէս կ'երեւայ: Նմէ է ալ քաղաքի
կողմերուն վրայ հանգչեցնես, անմիջապէս կը գտնես
այն տեղը՝ որ լեռնայ մուտքն է եւ այդ մուտքն կը
տեսնուի 20) մեղրէ աւելի լայն տափաստանը եւ
կրնաս՝ մանաւանդ երբ գիշերն լուսաւորեալ է,
կաւկասի մեծաքառ շղթան տեսնել: Յիշեալ
«լեռնայ մուտք» Մէլիւրներու ժամանակ եւ թե-
րեւս աւելի կանուխ ալ՝ բաւական երկայն պո-
տով մ'իւս աշտարակներով ամրացած էր, որ
յոյսոր ամբողջպէս շատ լաւ պահուած կը կեննէ:
Այս պատերը թեւեւ շատ չնչին չափով, ճնշական
պատեր կը յիշեցնեն, որ նոյն թաթար-մոնղոլ
սուպատակաց զեմ պաշտպանելու շինուած էին:

Այս հարեւանից նկարագրութեամբ ուղիցի
գաղափար մը տալ, թէ երկրն բնական որդիաւու-
թիւնն որչափ նպաստաւոր էր իւր մէջը բնակող
Հայերը թշնամեաց յարձակումներէն եւ օտար
ազգեցութիւններէ գնդը պահելու: Թերեւս հայու-
րեակ գաւառացի մէջն ոչ այլ ուրեք հայկական
նկարագրին այնպէս անխախտ ու անխառն մնացած
է, ինչպէս Արցախու ու Միւրեանց պատմական Նա-
հանգաց մէջ: Այս ազգեցութիւնը կ'ընեն մարդու
վրայ այն գաւառին անոյից վրայ խոտող պատմա-
րաններու գրութիւններն, այս ազգեցութիւնը
կ'ունենայ մարդ, եթէ այսօր այն տեղը բնակող
Հայերն անունէ: Ուստի եւ ամենայն իրաւամբ կը-
նայ հայ նշանաւոր քննիչը՝ Լ. Ղեւնդ Վ. Ան-
լան ըսելը՝ «Հայկական սեփական կերպարանը»
Այսարատեան բնաշխարհէն զտու, ուրիշ տեղ
այնքան ճշգրիտ չեն երեւար յերկրի Հայոց որպէս
ի Միտական աշխարհի: Միւրեք յամառագոյն իմն
երեւցած են ի պահպանութիւն ազգային ոգւոյ եւ
աւանդից, ունենով բազմաթիւ նշանաւ եւ արձան
նախնեաց, գրաւոր եւ անգրաւոր պահերն
այն է՝ որ հին ժամանակներն մինչ այնչափ սեր-
տիւ յարաւած չէին երեւար ազգին համաշխար-
հական վարչութեան հետ, արագոյն պահեր են
ըզդի ազգային. որոյ պատճառն անշուշտ բնականաց
ազատասեր բնաւորութիւնն եղած է, եւ նաեւ
քաջութեան կրթով, որով երկուս ասան զեմ կե-
ցան օտարաց բռնութեան, ժամակակեցելով եր-
կրին դիրքէն ու բնական հաստատուէն:

Գլխաւոր պատճառ մ'ալ էր, «որ երբ Ար-
շակունեաց երկրէն վաղուց արդէն խափանուած էր

۱. آذربايجان که در زمانهای قدیم نامش این بوده است.

2. Ղեւնդը Անլան իւր անդէս գործերէն միւս ալ՝
Միւրեանց վրայ առաջինից արտին պիտի հրատարակէ, ինչ-
պէս արդէն Հայոց երեք անկարգիւր ու նահանգաց վրայ
նոյն տեղով պատմական-աշխարհագրական-գրական սկզբն-
կութիւնները հրատարակած է: Հրատարակութիւնը արեւմտա-
սիրութենէն քաշուած էր գաղա Քալուկիւր մէջ, 1891,
Դիկու. էջ 881, որ եւ այսօր էլ գործածմամբ:

¹ Միւրեք եւ մանաւանդ Արցախ այսօր Ղարաբաղ
անուամբ ծանօթ են, որ թաթարներէն Սեւ-անաւան ըսել է
եւ մեծամեծ անաւանց գոյնով ինչը մասնամիջը ընդէ,
որ այժմ մեծաւ մասամբ կորուստ են:

² Zwischen Donau und Kaukasus. Land- und
Seefahrt im Bereiche des Schwarzen Meeres. Wien,
1887. էջ 440:

Տիրն Հայկազանց անունն եւ իշխանութիւն, եւ Արշալուոյն Տարաւորութեան վերադնէ ետքն ալ, միայն իշխանը Սիւնեաց Հայկազանց կը կոչուին Բարաւորութեան ժամանակ, ինչպէս անոցմէ յառաջ ու ետքը։

Մինչդեռ Հայ բազմութիւն ճահնազաց մըլ ատար երկրներէ եկած իշխանական տաճար իշխանութեան հասնելով եւ ատար Տարաւորութիւններէ (այսպէս յԱրշալուոյնաց) նպատակ գտնելով մեծ ճոխութիւն ու հաշակ ստացան (Արմուրի, Մամիկոնեան, Բագրատունիք եւն), ի Սիւնիս ի սկզբանէ անոր միայն ընդի, Հայկազանց իշխաններէ երկրին տէրը մնացին. բայց ամբողջ երկրին համար նշանակութիւն ունենալ յաշողած չէին։ Իշխանական այս ցեղին Տիրն առասպալաբառն պատմութիւնը կը գտնենք առ Մովսէս Խորենացու՝ Հայ մեծագոյն պատմագրին ի Ե գլուխ, այսպէս։

“Իսկ Գեղամ (ըստ Մ. Խորենացու)՝ Տիրեղբորդ ի Հայկոյ արաւ գաւակ) յետ ամաց անցանելոյ ծնաւ զՀարմայ յԱրմամբ, եւ թողեալ զՀարմայ յԱրմամբ՝ հանդերձ որովք բնակէր եւ ինքն զանց զվրս լերամբն արեւելեան հիւսիսոյ, յեղբ Ժովակի միոյ։ Հինէ զեղբ Ժովակին, եւ թողու անդ բնակիլն. եւ յիւր անուն եւ սա զենա առնեալ անէ Գեղէ, եւ զէնան՝ Գեղաբունի, որով կոչի եւ ծովն։

Ասա ծնաւ զորդի իւր զՄիսիակ, զսղբ ուղի եւ անձնակ, բարեգեղ, կորովեղ եւ գեղեցիկազոյն։ Մմա զմեծ մասն յընչոց իւրոց տուեալ, եւ զծառայալ՝ անձինս բազում, օաշման հասանէ նմա ժառանգութեան ի Ժովակն ընդ արեւելս մինչեւ ցաւալս մի, ուր գտան Երասխ զանգ զքարանձաւս լերանց՝ անցանէ ընդ խախտմաճիցս նեղը, եւ ահա զին զնդըճամբ ինանէ ի գաղտնի։

Ասա բնակեալ Սիսալ, ըստ շինութեամբ զաշման բնակութեան իւրոյ. եւ զաշմարհն կոչէ իւրով անուամբն Սիւնիք. այլ Պարսք յոստակազոյն իսկ Սիսական կոչեն։

Ի սորա ծննդոց սատ ուրեմ Վաղարշուկ, որ առաջին ի Պարսկեաց արքայ . . . Գտնաւ արաւանուսիս, տեսար աշխարհին կարգէ, եւ ի Սիսականք ազգ. եւ զայս անէն Վաղարշուկ ի պատմութենէն ստուգեալ։

Իշխանական այս ցեղը երկայն ժամանակ հզորագոյններէն մին եւ եւնչպէս ալ մնաց, բայց շատ հակառակորդ ունենալուն չկրցաւ նշանաւոր դեր մը խաղալ։ Հաղիւ երբ Ե գաւուն Պարսիք ձեռք Արշալուոյն վերջին թագաւորն ինկաւ ու երկրին անտէր մնաց, սիսական ցեղին զխաւորը՝ Վառակ Սիւնի՝ Պարսիք օգնութեամբ թագը յինքն կորզել փորձեց, եւ Ըսողներս Բի՝ Պարսիք օգնութեան ի արեւտար Հայերն ի քրիստոնէութենէ ի

զարգաւորութիւն ի կրակապաշտութիւն քարեղէն խորացաւ։ Թեւ Վառակ՝ ժողովրդեան քրիստոնէութեան մէջ որչափ հաստատ ըլլաւն վրայ շատ սկար գաղափար ունէր եւ եկեղեցականաց ժողովրդեան վրայ ունեցած ազդեցութիւնն ի հաշիւ առած չէր, յայտնի է ամբողջ ժողովրդեան՝ եկեղեցականաց եւ Վարդանայ Մամիկոնեայ առաջնորդութեամբ Պարսիք հակառակելէն։ . . .

Բնկալու միւնիքն ետքն մնացեալ Հայք Վառակոյ երկրին վրայ յարմարեցան, սակայն տեւական յաշողութիւն չունեցան։ Սիւնիք — բայց ի բարոյական ազդեցութենէն — յառաջուն պէս հզոր մնաց, բնականաբար աւելի ինքն իրմով միայն։ Եւ երկայն ժամանակ մնացեալ Հայաց վրայ առանց ազդեցութիւն ունենալու . . . Երբ Ռուսներն Հայոց մի մասն Պարսիկներէ առին, Արցախու եւ Սիւնեաց մէջ բնիկ փոքրիկ իշխաններ — մէլիքներ — գտան։

Սիւնեաց ու Արցախս բնակիչները, որ այժմ “Պարսկացիք, անուամբ ծանօթ են, ընդ հարապակե հայկական բնիկ աղիք ունին, ինչպէս Հփիկէլ իւր Eranische Alterthumskunde առուն գործին մէջ (Հա. Ա, էջ 365) շատ լաւ կը բացատրէ։ Բարբառահատի եւ հաւստիւս են եւ ստատիկ մաղաւ. քիչ է իսխո կերպարանք, ցած ճակատ, թանձր յտք, մեծ եւ սեւ աչք, գուր ցցուած արծառնոց քիթ ունին։ Ըստ գործունեայ եւ հաստատուն կը համարեն։ “Պարսկացիք իր ստատիկ մարդ աղիքնց քաղաքիւնը ամեն տեղ ծանօթ է։ Պարսկացիք Ռուսի բռնակին շատ քաջ զբաղակներ տուած են. նշանաւորագոյններն են Վարդան՝ որ վերջին առաստակուն պատերազմի մէջ Կարսն առնելով մեծ անուն հանեց, եւ Մասադէն Կարսն են որ առաստակուն բռնակը մինչեւ Դաւիթբեժ տարած է։

Պարսկացիք այնպիսի գաւառական մը կը խօսին, զոր ուրիշ տեղերու Հայերը դիւրաւ չեն հասկնար։ Սոյն լեզուն ուսումնասիրած ժամանակ երեւոյթ մը կը պարզէ՝ որ երկրին նորագոյն պատմութեան տեղեակ չեղողի մը՝ հարկ է որ զարմանալի երեւայ. այսինքն իրարու շատ մօտ գիւղերու մէջ անդադր Պարսկացիք ընդհանուր բարբառն մեծ տարբերութիւններ կը լսուին, զոր սակայն մեկնել շատ դիւրին է։ 1828ին եւ 1829ին պարսկական ու տաշկանական պատերազմներէ ետքն Ռուսիս ամեն հնարաւոր միջոց գործածեց Հայերն այն երկրներէն՝ զորոքը գրաւել չկրցաւ, իւր երկրիք բերելու։ Հայք մասնաշխարհանաց թող տուած գիւղերը բերուեցան եւ ասով Պարսկացի՝ որ մերաւոր երկրին էր, շատ Հայք եկան։ Թեւեւ այն օրէն ի վեր իստան տարին աւելի անցած է, սակայն գաւառաւորաւսն միակերպութիւն տակաւին եղած չէ, եւ ասոր զխաւոր պատմաւն եւ հաղորդակցութեան յարաբերութեանց շատ յոռի եւ նախնական վիճակ։

¹ Մովս. Խոր. Պատմ. Հայ. Ա, 12։

² Այսօրեւ յիշուածն է այն լեւն, զոր Երազմայ Տեղանց կը կոչեն, իսկ Հայք “Սիւնայոյ, եւ “Գեղամայ Լեւն”։

³ Ջ. Մ. Spiegel, Eranische Alterthumskunde. Leipzig, 1878. Bd. I, էջ 138։ “Ի վերջն երասի կործելով Արշալուոյն զիսմէն՝ որ արեւելէն հարաւ էր ձգի, եւ 100 միլիոն բարձրութենէ ար թափուելով — այս կը կոչէ Հայք “Գաղաթաղով, կը կոչեն ու. S. Martin, Mémoires sur l'Arm. — Կը մտնէ Մուզանի, Գալարս եւ Կարի հետ կը միանայ եւ Գալարսի ծով կը թափին։

⁴ Պար. Արցախեցի փոքրիկ տեսարկի մը մէջ “Հայկական Տիւնիկներէ մասին, (84թիւ, 1874, էջ 35) կ'ընէ. “Պարսկացիք (ըստ հայտնի լեզուի քաղաք) ունի հիմք զիստ որ գաւառ։ Այդ հիմքին գաւառներն մէջ միայնակ չեն խօսում, զոցս միմեանց մէջ եղած տարբերութիւնը շատ մեծ չէ, բայց այնքան էլ չիլ չէ, որ խօսելու ժամանակ իսկոյն քն յարմարան, թէ որը որ գիւղաց կամ գաւառից պէտք է լինի։

Ղարաբաղացի բարբառը շատ խիստ է, ինչպէս ամէն լեռնաբնակ ժողովրդաց լեզուն, եւ երկայն բառերու բարեկամ չէ, ամէն եռափնի կամ շառափնի անուն՝ երկու վանիկ վերածնուած է. այսպէս՝ խալաթաբը եղած է խալէ, Աստուածաստուր՝ Ծափաբ, Փառաքանը՝ Փաքան եւն, առհասարակ Տայերէնի միջին դերը թաւ եւ նուրբ գրի փոխուած են, այսպէս Գլէկէրը կոչուի եղած է, Սաբէն՝ Սաթ, Միջին գրերու կորստած ըլլալը կը հաստատուի նաեւ Ղազ. Աղշուրեան, որ (անդ, էջ 35) կ'ըսէ. «Ղարաբաղի բարբառի մէջ հետեւեալ տառերը ք, փ, ց եւ յ այնքան նորացի են, եւ տեղացիք միայն կորելի դառել հնչելը, որ կարող ենք առել թէ կորել են բոլորովին, որ օրինակ յառաջ կը բերէ. քարէ (bari) եղած է արէ (pari), քոյր (bun)՝ դեռ (pion), քոյր (badjak)՝ դեռ (pedjak), գարի (gari)՝ կեարի (kajari), յոյնք չեն եւն:

Գառառաբառացի այստեղ իբր օրինակ յառաջ բերուած յառկութեանց վրայ ասելընեւրու է նաեւ մաստաբ պարսկերէն եւ մասամբ թաթարերէն փոխառեալ բառերն ու բացատրութիւնները, որ շատ անգամ լեզուն այնպէս կերպարանաբար ըրած են որ օտն յիշեալ լեզուները չգիտցողին համար անխմանակ կը ծնայ: Թիշեալ ժողովուրդը հարիւրաւոր տարիներէ ի վեր ի միասին ապրելով՝ աղշուրի երկրորդական փոխառութիւնը անխառնափոխ եղած են. ասոր վրայ յաւելու է միանգամայն սա ալ որ այնտեղ ամէն հայ՝ նոյն իսկ ի ծանկութեան կը արդի կառաբաղպէս խօսիլ թաթարերէն մը՝ որ պարսկերէնէ շատ կրած է:

(Շարունակել)

ՅԵԱՌՈՍԱԿԱՆ

ՈՒՍՏՈՒՆԵՐԻՆԻՆԻ ԼԵՄԵՆ՝ ՎԼՏՏԵՐԻ ՊԵԼԵՐԻՆԻ
ԳՏՈՒ ՍԵՂԵՐԻ ՆԵՐՇԵՐԻՆԻՆԻՆԻՆԻ ՎԵՐՇԵՐԻՆԻՆԻՆԻ

Ս ալտեմար Պելը իւր գտած արձանագրութիւններն ռուսացապետ Լեմանին յանձնած էր զանոնք քննելու եւ հրատարակելու համար: Լեման ալ անցած տարի Պերլինի մարդաստան կան ընկերութեան անոնց վրայ յանկուցիչ տեղեկագիրք մը տուած է, ուսկից էական մասերն հոս կը բացուին՝ ամբողջութեան համար մեր քանի մը կարեւոր ծանոթութիւններ աւելցնելով:

Լեման նախ կը հաստատուի թէ վանեան արձանագրութեանց ընթերցումը պարտական

ենք գլխաւորաբար կիւյար գաղղիացւոյն՝ եւ Սէյա անգղիացւոյն: իսկ զանոնք հասկնալու համար՝ շատ բան Գ. Հ. Միլլերի՝ Նշանագիրներուն ընթերցումը մեծ գիտարութիւն չունէր, կ'ըսէ Լեման, որովհետեւ անոնք նոր ասորեստանեան ըստած նշանագիրներուն հետ գրեթէ բոլորովին նոյն են: Իմաստը հասկնալու մեծագոյն նպաստեցին բազմաթիւ գաղղիագիրները, որոնք միեւնոյն կը գտնուին թէ ասորեստանեան եւ թէ վանեան արձանագրութեանց մէջ: Աստղանոյ արձանագրութեան իմաստը կը հասկնալու իմաստը լեզուն գիտնալու: Նոր արդէն մտադիր ըրած էր Օփիլերթ՝ 1863 թն կիւյարին եւ Սէյաին գրութիւններէն շատ յառաջ: Ասկէ զատ Գ. Հ. Միլլերը դիտած է որ ասորեստանեան արձանագրութեանց մէջ ձայնական տառերով գրուած շատ մը բառեր՝ վանեան արձանագրութեանց մէջ իբրեւ գաղղիագրարար կը գործածուին: Առ այսմ հնագէտը վանեան արձանագրութիւններն ասորեստանեան լեզուաւ կը կարդան, ինչպէս որ Բաբելոնի մէջ գտնուած Սումերական լեզուաւ արձանագրութիւնները սեմական բաբելական լեզուաւ կը կարդացուին, եւ Պահլաւեան արձանագրութիւնները, որոնք արամեական լեզուաւ են՝ Պարթեւ-պարսկական լեզուաւ կը կարդացուին: Նոյն իսկ Սարգաւրիս Ա. ին արձանագրութիւնները որոնք վանեանց ամէնէն հիններն են եւ ոչ միայն ասորեստանեան գրով գրուած՝ այլ ամբողջապէս ասորեստան լեզուով ալ շարագրուած են, Լեման կը կարծէ թէ վանեցիք կամ Նախահայք զանոնք իրենց լեզուաւ կը կարդային: Եւ որովհետեւ ասորեստանեան գաղղիագրարարները սումերական լեզուէն ու գրէն յառաջ եկած են՝ եւ Սումերեանց ու Նախահայց լեզուին մէջ մերձաւորութիւն մը կը տեսնուի, վանեան արձանագիրները կրնան սումերական լեզուաւ ալ կարդացուիլ: այսպէս՝ որդի նշանաւոր գաղղիագրագիրը կրնայ ասորեստաններէն աղաւ կամ սումերերէն Գաղղիագրարար: Թէ ինչ յարաբերութիւն կայ Սումերեանց եւ Նախահայց լեզուին մէջ՝

¹ Journal Asiatique 1880 Mai-Juin. Mélanges d'Assyriologie, Paris 1883 p. 113. Journal Asiatique VIII série Vol. I p. 261, Vol. II p. 306, Vol. III p. 499.

² The cuneiform inscriptions of Van deciphered and translated by A. H. Sayce. Journal of the Royal Asiatic Society. Vol. XIV, part 3, p. 377-792. Vol. XX, part I, p. 1-48.

³ Die Keil-Inschrift von Asehrut Darga, entdeckt und beschrieben von Jos. Wünsch, publicirt und erklärt von Dr. David Heinrich Müller.

⁴ Commentaire à la Grande Inscription de Khorasabad a. v. Haldia. Zeitschrift für Assyriologie. II p. 105.

⁵ Ueber neuerlich von Waldemar Belek aufgefundenen Keilinschriften. — Inschriftproben nebst vorläufigen Bemerkungen von C. F. Lehmann. Zeitschrift für Ethnologie. XXIV. II Heft. Berlin 1892.